

УДК 351.741(477)

О.В. КОТЛЯР, Кримський юридичний інститут Одеського державного університету внутрішніх справ

ПРАВОВІ ОСНОВИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗБРОЇ ТА СПЕЦІАЛЬНИХ ЗАСОБІВ ПРАЦІВНИКАМИ ОВС

Ключові слова: правове регулювання застосування зброї та спеціальних засобів, виключення кримінальної відповідальності

Застосування зброї та спеціальних засобів працівниками ОВС представляє собою особливий вид примусових заходів, який включає в себе безпосереднє використання вражаючих властивостей даних предметів і спрямований, перш за все, на припинення протиправних дій, що становлять велику суспільну небезпеку. Це, зазвичай, приводить до суттєвого обмеження прав та інтересів людини, які охороняються як міжнародним правом, так і національним законодавством будь-якої демократичної держави. Необхідність ретельної регламентації та недосконалість правового регулювання діяльності органів внутрішніх справ України, у тому числі при виникненні особливих обставин чи надзвичайних умов, обумовлює потребу у поглибленні наукових досліджень зазначеної сфери.

Окремі аспекти застосування зброї та спеціальних засобів працівниками правоохоронних органів, у тому числі ОВС, досліджували такі вітчизняні та закордонні автори, як: П.Д. Біленчук, А.Д. Благоев, В.А. Гуменюк, А.А. Долгополов, Д.А. Корецький, А.В. Корнієць, А.В. Кофанов, І.А. Кузнєцова, О.М. Піджаренко, О.Ф. Сулява, М.П. Федоров, О.С. Фролов та інші. Однак, незважаючи на наявність ряду досліджень, до сьогодні комплексно не вивчені правові засади застосування таких примусових заходів. Водночас, розробка зазначеної проблеми має велике значення для розвитку України як демократичної правової держави. Тому метою статті є

дослідження правових засад застосування зброї та спеціальних заходів працівниками органів внутрішніх справ України. Її новизна полягає у доведенні комплексної (міжгалузєвої) природи правового регулювання зазначеної сфери, а також у визначенні повного переліку правових підстав, що виключають кримінальну відповідальність працівників ОВС при застосуванні ними зброї та спеціальних засобів.

У широкому сенсі під застосуванням зброї або спеціальних засобів треба вважати безпосереднє використання їх вражаючих властивостей з метою ураження живої чи іншої цілі шляхом здійснення пострілу, нанесення удару або в інший спосіб, залежно від механізму та принципу дії зброї чи спеціального засобу. Держава визнає право застосування сили органами правопорядку для забезпечення правопорядку. Таке застосування визнається за необхідне, правомірне і, нарешті таке, що заохочується, оскільки відповідає інтересам суспільства і держави [1, с.16]. Зазначена суперечність може бути вирішена тільки у тому випадку, коли шкода суспільним та особистим інтересам, що завдається при застосуванні зброї та спеціальних засобів, є меншою ніж можлива шкода того негативного явища, проти якого й спрямоване застосування вказаних виробів. Безумовним є те, що такі специфічні види заходів адміністративного примусу, можуть застосовуватися як винятковий захід при виникненні надзвичайних й особливих обставин.

Ситуації правомірного застосування працівниками ОВС зброї та спеціальних засобів виникають виключно при особливих (надзвичайних) обставинах. При цьому, така необхідність може виникнути як при діях працівників, пов'язаних із виконання спеціальних завдань (участь у спеціальних операціях, несення служби під час дії надзвичайних адміністративно-правових режимів), так і при звичайному режимі несення служби (виконання планових оперативних завдань, завдань з охорони громадського порядку та інше).

Для досягнення мети нашого дослідження

необхідно розглянути правове регулювання застосування зброї та спеціальних засобів працівниками ОВС. С.С. Алексєєв вважає за механізм правового регулювання взяття у єдності систему правових засобів (юридичних норм, правовідносин, актів реалізації норм права), за допомогою яких здійснюється результативний правовий вплив на відносини суспільства [2, с.164]. Велике значення правове регулювання суспільних відносин має саме для існування правової демократичної держави. Безперечним є те, що головною ознакою правової держави є високий рівень врегулювання суспільних відносин. Таким чином, норми права, як основний елемент системи правового регулювання, встановлюються державою, мають обов'язків для виконання характер та забезпечуються засобами державного примусу [3, с.14].

Правове регулювання діяльності ОВС щодо застосування зброї та спеціальних засобів здійснюється певною системою законодавства, яка складається із значної кількості нормативних актів. Загальні основи правовідносин, що виникають у досліджуваній нами сфері, містяться в Конституції України. Безперечним є дотримання основних конституційних прав, свобод людини та громадянина, які закріплені в II розділу Конституції України, зокрема норм, що захищають життя та здоров'я людини (стаття 27), її гідність (стаття 28), особисту недоторканність та недоторканність житла (статті 29, 30) та інші [4].

Основним законодавчим актом, що регулює порядок застосування зброї та спеціальних засобів, є Закон України «Про міліцію» [5]. Окремі дослідники також зазначають ще два акта, норми яких встановлюють застосування працівниками ОВС зазначеного виду примусу – це Закон України «Про попереднє ув'язнення», а також Кримінально-виконавчий кодекс України. Регулювання повноважень працівників ОВС щодо застосування заходів фізичного примусу, за думкою авторів, здійснюється виключно або переважно вказаними законами. Решта ж законів є такими, що містять бланкетні норми, які відсила-

ють до вищезазначених трьох нормативних актів [6, с.33–34].

Треба сказати, що така позиція не відповідає реаліям сьогодення, адже ні Закон України «Про попереднє ув'язнення», а ні Кримінально-виконавчий кодекс України жодним чином не регламентують діяльність ОВС. Відповідно до Закону «Про попереднє ув'язнення» установами для тримання осіб, щодо яких як запобіжний захід обрано взяття під варту, є слідчі ізолятори Державної кримінально-виконавчої служби України, гауптвахти Військової служби правопорядку у Збройних Силах України (стаття 4) [7]. У свою чергу, стаття 11 Кримінально-виконавчого кодексу України чітко зазначає – органами виконання покарань є: центральний орган виконавчої влади з питань виконання покарань, його територіальні органи управління, кримінально-виконавча інспекція [8]. Виходячи з того, що аналіз вказаних законодавчих актів вказує вичерпний перелік суб'єктів системи виконання покарань, до якого не входять підрозділи ОВС, можна зазначити, що єдиним законодавчим актом, що регламентує питання застосування зброї та спеціальних засобів ОВС України, є Закон України «Про міліцію».

Важливе значення та окремої уваги для нашого дослідження заслуговує аналіз правових норм, регламентуючих порядок застосування зброї та спеціальних засобів, що містяться у відомчих нормативних актах, зокрема, МВС України. Зазначена категорія актів має розкривати (конкретизувати) законодавчі акти. Міністерством внутрішніх справ України повинна проводитись і проводиться певна нормотворча робота щодо визначення саме порядку застосування зброї та спеціальних засобів працівниками ОВС.

У зазначеній сфері важливе значення мають наступні відомчі нормативні акти: Інструкція з організації роботи чергової частини міськрайліноргану внутрішніх справ, затверджена наказом МВС України від 18.08.1992 р.; Статут патрульно-постової служби міліції України, затверджений наказом МВС України від 28.07.1994 р.; Положення про службу мі-

ліції з охорони й конвоювання затриманих і взятих під варту осіб, затверджене наказом МВС України від 14.08.1995 р. та інші. Дослідники справедливо відмічають, що у нормотворчій діяльності МВС України іноді виходить за межі своїх повноважень, порушуючи принцип підзаконності зазначеної діяльності. Низкою нормативних актів встановлюються правові підстави застосування сили працівниками ОВС, що не відповідають правовим підставам, які зазначені у законах України. Звичайно встановлення правових підстав застосування сили не повинно бути відомчою прерогативою МВС України [6, с.39].

Аналіз правових засад застосування зброї та спеціальних засобів працівниками ОВС не був би повним без врахування специфіки кримінального законодавства України. Як вже було зазначено, застосування цього виду примусу суттєво обмежує права і свободи людини, але при наявності правових підстав дії працівників ОВС є законними. Безперечно, на суб'єктів застосування зброї розповсюджується норми Кримінального кодексу, які затверджують обставини, що виключають злочинність діяння (розділ III Кримінального кодексу) [9]. Треба сказати, що деякі автори вважають, що вказані правовідносини є частиною понять «необхідна оборона, крайня необхідність та затримання злочинця», тобто пріоритетно регулюються нормами кримінального права.

У працях російських дослідників вказується, що дослідження сфери застосування зброї повинно починатись саме аналізом обставин, що виключають злочинність діяння. А серед таких обставин автори визначають: необхідну оборону, заподіяння шкоди особі, що вчинила злочин, крайню необхідність, фізичний або психічний примус, обґрунтованого ризику, виконання наказу або розпорядження [10, с.14]. Дійсно, з точки зору кримінально-правової науки зазначені обставини є правовими засадами застосування вогнепальної зброї та спеціальними засобами, у тому числі працівниками ОВС при виконанні ними своїх обов'язків.

Доволі поширеною є практика видання так званих змішаних або комплексних законів, тобто таких, у яких містяться норми кримінального, адміністративного й інших галузей права. Відповідні складові цих законів містять норми загальної частини Кримінального кодексу України, в тому числі, й такі, що регулюють правомірні вчинки, які зовні підпадають під ознаки злочину. Так, до числа кримінально-правових відносяться норми про правомірне завдання шкоди при застосуванні сили.

Зазначені норми групуються в міжгалузевий інститут, що передбачуються різноманітними галузями законодавства, які регулюють правомірні вчинки, хоча зовні й підпадають під ознаки якогось злочину, але такі, що виключають злочинність вчиненого діяння. Норми, що входять у цей інститут, мають рівноцінне значення, оскільки кожна з них регламентує певний вид діяльності відповідного кола осіб, що пов'язана з правомірним завданням шкоди об'єктам кримінально-правової охорони. Саме тому ми вважаємо, що законодавство, яке регулює порядок застосування зброї та спеціальних засобів працівниками ОВС, має комплексний характер.

З цього приводу нам імпонує думка О.С. Фролова, який у своєму дослідженні висловив заперечення позиції, згідно з якою регулювання юридичних наслідків за шкоду, яка завдана об'єктам кримінально-правової охорони, – це прерогатива кримінального законодавства. Таке ствердження, за думкою авторів, вірне лише стосовно визначення правових наслідків злочинного заподіяння шкоди, оскільки лише кримінальний закон визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами. Однак у випадках застосування сили (зброї та спеціальних засобів) мова йде про правові наслідки не злочинного, а правомірного завдання шкоди вказаним об'єктам [6, с.45].

Безперечним є те, що вищезазначені нами законодавчі акти, які регламентують порядок застосування зброї та спеціальних засобів, мають рівне значення із нормами, зазначеними у Кримінальному кодексі України. Поло-

ження законодавчих актів мають самостійний характер та діють окремо від норм кримінального права. Не заперечуючи в цілому значення інституту необхідної оборони, крайньої необхідності, а також інших обставин, що виключають злочинність діяння, вважаємо за необхідне конкретизувати їх перелік, враховуючи специфіку застосування силових засобів працівниками ОВС при виконанні службово-бойових завдань.

Аналіз статей VIII розділу Кримінального кодексу України надав можливість визначити обставини, що мають вагоме значення для правової регламентації застосування зброї та спеціальних засобів працівниками ОВС при виникненні особливих (надзвичайних) обставин:

1. Необхідна оборона (стаття 36 КК) як дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної та достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

Досить часто складність та особливість обставин не завжди дають можливість працівникові об'єктивно оцінити ситуацію. У такому випадку можливе заподіяння шкоди особі при відсутності суспільно-небезпечного посягання, так звана, уявна оборона. До речі, відповідно до статті 37 КК уявна оборона виключає кримінальну відповідальність за заподіяну шкоду лише у випадках, коли обстановка, що склалася, давала особі достатні підстави вважати, що мало місце реальне посягання, і вона не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковості свого припущення.

2. Затримання особи, що вчинила злочин (стаття 38 КК). Ситуація затримання злочинця, особливо коли він озброєний, завжди має особливий характер. Відповідно до норм Кримінального кодексу не визнаються злочинними дії осіб безпосередньо після вчинен-

ня посягання, спрямовані на затримання особи, яка вчинила злочин, і доставляння її відповідним органам влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи.

3. Крайня необхідність (стаття 39 КК). Вважаємо, що вказана підстава запровадження спеціальних примусових засобів є основною практично для всіх випадків їх застосування. Закон України «Про міліцію» зазначає, що застосування примусових засобів припустимо якщо інші способи були застосовані та не забезпечили виконання покладених на міліцію обов'язків. У цьому ж законодавчому акті вказано, що застосування зброї є крайнім заходом [5]. Все це відповідає визначенню зазначеної обставини в кримінальному законодавстві, згідно з яким стан крайньої необхідності визначається як дія, скоєна для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності [9].

4. Виконання наказу або розпорядження (стаття 41 КК). Значна кількість випадків застосування зброї та спеціальних засобів працівниками ОВС під час виконання спеціальних завдань (затримання озброєного злочинця, звільнення заручників тощо) відбувається саме в результаті отримання відповідного наказу. Як правило, це може бути керівник спеціальної операції або безпосередній начальник працівника, якій надає наказ щодо застосування зброї (спеціальних засобів), необхідний для досягнення мети заходу та виконання поставлених завдань. Наказ або розпорядження є законними, якщо вони віддані відповідною особою в належному порядку та в межах її повноважень і за змістом не суперечать чинному законодавству та не пов'язані з порушенням конституційних прав та свобод людини і громадянина.

5. Діяння, пов'язане з ризиком (стаття 42

КК). Вважаємо, що особливості дій, пов'язаних із застосуванням зброї та спеціальних засобів, тобто засобів, що мають вкрай небезпечні властивості, дають можливість говорити про те, що «діяння пов'язане з ризиком» є також правовою підставою застосування засобів спеціального примусу працівниками ОВС. При виконанні органами внутрішніх справ свої обов'язків, особливо при виконанні службово-бойових завдань, доволі часто виникає ризик причинити значну шкоду інтересам, що охороняються законом. При цьому ризик нанесення такої шкоди існує не тільки щодо відношення до тих осіб, проти яких спрямовано примусові заходи, але й до працівників правоохоронних органів та інших, третіх, осіб. Відповідно до законодавства, не є злочином діяння (дія або бездіяльність), яке заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, якщо це діяння було вчинене в умовах виправданого ризику для досягнення значної суспільно корисної мети. Ризик визнається виправданим, якщо мету, що була поставлена, не можна було досягти в даній обстановці дією (бездіяльністю), не поєднаною з ризиком, і особа, яка допустила ризик, обґрунтовано розраховувала, що вжиті нею заходи є достатніми для відвернення шкоди правоохоронюваним інтересам [9].

6. Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (стаття 42 КК). Службові завдання ОВС відзначаються своєю різноманітністю. Спеціальні завдання, під час якого працівник бере участь в організованій групі чи злочинній організації, відрізняються надзвичайною складністю. Не є злочином вимушене заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам особою, яка відповідно до закону виконувала спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації з метою попередження чи розкриття їх злочинної діяльності [9].

Враховуючи вищевикладене необхідно підкреслити:

Ситуації правомірного застосування пра-

цівниками ОВС зброї та спеціальних засобів виникають тільки при особливих (надзвичайних) обставинах. При цьому, така необхідність може виникнути як при діях працівників, пов'язаних із виконання спеціальних завдань, так і при звичайному режимі несення служби. Підстави та порядок застосування зброї та спеціальних засобів працівниками правоохоронних органів держави повинні мати ретельну правову регламентацію, відповідати міжнародним правовим нормам та нормам національного законодавства, що утворюють недоторканність основних прав та свобод людини.

Правові підстави застосування працівниками ОВС зброї та спеціальних засобів визначені Законом України «Про міліцію» та окремими відомчими документами. Правомірне застосування зазначеного виду примусових заходів виключає кримінальну відповідальність особи, згідно з нормами кримінального законодавства. Вважаємо, що до переліку статей Кримінального кодексу, які традиційно розглядаються як правові підстави застосування зброї (необхідна оборона; затримання особи, що вчинила злочин; крайня необхідність), мають бути віднесені й такі, в яких зазначені дії, пов'язані з виконанням наказу або розпорядження; діяння, пов'язане з ризиком; виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації. Це дасть можливість врахувати специфіку діяльності підрозділів ОВС при виконанні ними завдань особливої важливості та складності.

Таким чином, застосування вогнепальної зброї та спеціальних засобів співробітниками органів внутрішніх справ регламентується як спеціальними нормами, що встановлюють підстави, умови і порядок їх застосування, так і нормами кримінального законодавства, що закріплюють обставини, що виключають злочинність даного діяння. Інакше кажучи, нормативно-правова регламентація застосування співробітниками правоохоронних органів зазначених виробів має комплексний, системний характер і включає взаємозв'язані правові

приписи, що мають як адміністративно-правову так й кримінально-правову природу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бандурка О. М. Заходи адміністративно-го припинення в діяльності міліції: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.07 / Бандурка Олександр Маркович. – Х., 1994. – 158 с.
2. Алексеев С. С. Теория права / Алексеев С. С. – М. : БЕК, 1995. – 320 с.
3. Шевчук О. М. Засоби державного примусу у правовій системі України: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Шевчук Олег Миколайович. – Одеса, 2003. – 187 с.
4. Конституція України // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
5. Закон України «Про міліцію» : від 20.12.1990 р. // ВВР України. – 1991. – № 4. – Ст. 20.

6. Фролов О. С. Застосування сили у внутрішніх справах держави : підстави, алгоритм, принципи, межі : монографія / О. С. Фролов. – Запоріжжя : ЗЮІ МВС України, 2007. – 191 с.
7. Закон України «Про попереднє ув'язнення» : від 30.06.1993 р. // ВВР України. – 1993. – № 35. – Ст. 360.
8. Кримінально-виконавчий кодекс України // ВВР України. – 2004. – № 3-4. – Ст. 21.
9. Кримінальний кодекс України // ВВР України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.
10. Уразалин И. М. Уголовно-правовые и криминологические аспекты применения физической силы, специальных средств и огнестрельного оружия сотрудниками органов внутренних дел (по материалам астраханской области): дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Уразалин Ихтияр Маратович – Краснодар, 2004. – 252 с.

Котляр О. В. Правові основи застосування зброї та спеціальних засобів працівниками ОВС / О. В. Котляр // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 501–506 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11kovczp.pdf>

Представлено комплексну характеристику правового регулювання даної сфери. Визначено повний перелік правових підстав, що виключають кримінальну відповідальність при застосуванні зазначених предметів.

Котляр А.В. Правовые основы применения оружия и специальных средств работниками ОВД

Представлена комплексная характеристика правового регулирования данной сферы. Определен полный перечень правовых оснований, которые исключают уголовную ответственность при применении указанных предметов.

Kotlyar A.V. Legal Bases of a Use of Weapons and Special Means Workers of Law-Enforcement Bodies

Complex description of the legal adjusting of this sphere is presented. The complete list of legal grounds which eliminate criminal responsibility at application of the indicated objects is certain.